

# AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

*Əlyazması hüququnda*

## **XIX ƏSR TÜRK ƏDƏBİYYATINDA ROMAN JANRININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI**

İxtisasın şifri: 5717.01- Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

**İddiaçı: Xanım Fərhad qızı Abdullayeva**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün  
təqdim edilmiş dissertasiyanın

### **AVTOREFERATI**

**Bakı–2022**

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad.  
Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Türk filologiyası  
şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbər:** filologiya elmləri doktoru, professor  
**Əsgər Adil oğlu Rəsulov**

**Rəsmi opponentlər:** filologiya elmləri doktoru, dosent  
**Almas Qasım qızı Binnətova**

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Lamiyə Sabir qızı Rəhimova**

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru  
**Gülüstan Qəmbər qızı Həsənova**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya  
Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad.Z.M.  
Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət  
göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının  
sədri: filologiya elmləri doktoru, akademik  
**Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva**

Dissertasiya şurasının  
elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Kərimzər Əli qızı Kərimova**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor  
**Elman Hilal oğlu Quliyev**



## TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.** Türkiyə ədəbi-estetik düşüncəsində romanın təşəkkülü və tarixi inkişaf yoluna dair iki əsas elmi baxış mövcuddur. Ədəbiyyatşünasların böyük əksəriyyətinin qənaəti budur ki, nəsrin ortaya çıxışı və bu epik növün əsas janrları olan hekayə, povest (“uzun hikâyə”) və romanın Türkiyədə təşəkkülü, başqa sözlə, tarixi inkişaf yolunun başlanğıcı XIX əsrin II yarısıdır. Bu fikrin tərəfdarları arasında yeganə mübahisəli məqam sözügedən dövrdə nəşr edilmiş əsərlərdən hansının türk ədəbiyyatında ilk roman olması məsələsidir.

Məsələyə ikinci baxış bucağı belədir ki, nəsr və onun janrları XIII-XVIII əsrlər klassik türk ədəbiyyatında mövcud olmuşdur və bir sıra mənzum və mənşur epik əsərlər, məsnəvilər ilkin roman nümunələridir. Bu fikrin müdafiəçiləri belə hesab edirlər ki, divan nəsr əsərlərinin analogiyalarının Qərb ədəbiyyatında olmaması klassik türk ədəbiyyatında nəsr janrlarının yoxluğu qənaəti üçün əsas ola bilməz.

Elmi tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amil yuxarıda sözügedən iki istiqamətin hər birinin rəşional elementlərinin müasir ədəbiyyatşünaslıq və humanitar tərəkür işığında tədqiqi və türk romanının təşəkkülü və inkişafında iştirak edən aparıcı komponentlərin və onun tərki b hissələrinin müəyyənləşdirilməsi zərurətidir. Dissertasiyada konkret faktlara və roman nümunələrinə istinadən əsaslandırmağa çalışdığımız konseptual qənaət budur ki, XIII-XVIII əsrlər türk divan ədəbiyyatında epik növ olaraq nəsr və onun özünəməxsus janrları vardır. Doğrudur, bu nəsrde müasir mənada ictimai gerçəkliyə, estetik məzmunu, hadisə və obrazların məntiqi ardıcılığına, bitkin süjet xətti və kompozisiyaya, bədii konfliktə, ədəbi qəhrəmanların dinamik inkişafına malik əsərlər yoxdur. Lakin klassik türk nəsrinin vaqienamə, səyahətnamə, səfərətnamə, bədii risalə, məktub kimi bir sıra nümunələri, eləcə də epik mənşur-mənşur dastan və məsnəvilər bütövlükdə XIX əsrin II yarısında təşəkkül tapan yeni tipli türk nəsrinin, o cümlədən Avropa ədəbiyyatının qüvvətli təsiri ilə meydana gələn roman janrının formalaşmasında iştirak edən və

sonrakı inkişafına təkən verən ənənəvi ədəbi-bədii qaynaqlar hesab edilməlidir.

Fikrimizcə, bütün yuxarıda deyilənlər türk romanının təşəkkülü və formalaşması tarixinin xüsusi araşdırılmasını, onun nəzəri məsələləri və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tədqiqini, romanın Türkiyənin XIX əsr ədəbi həyatında yerini, bu sahədə fəaliyyət göstərən dövrün tanınmış yazıçılarının hər birinin roman janrının təşəkkülü prosesində rolunu müəyyənləşdirməyi aktual və zəruri edir.

Digər tərəfdən, Osmanlı imperiyasının Avropaya inteqrasiya etmək cəhdləri fonunda bütün sahələrdə: iqtisadi, ictimai, siyasi, elmi və mədəni aləmdə həyata keçirilən islahatlar məhz Türkiyə tarixinin ən əhəmiyyətli dövrlərindən olan XIX əsrin payına düşür<sup>1</sup>. Əsrin “məşrutyyəət dövrü” (idarəetmə sistemində seçilmiş parlament dövrü) adı verilən mərhələsi Türkiyə siyasi həyatının ən çalxantılı dövrüdür. Bu dövrdə həmçinin mədəni-sosial həyatda da mühüm dəyişikliklər (yeni məktəblərin açılması, keyfiyyətli, lazımı fakt və xəbərləri tirajlayan qəzet və jurnalların nəşri, teatr binalarının tikintisi və Avropa ədəbiyyatındakına bənzər dram əsərlərinin səhnələşdirilməsi) baş verirdi. Türkiyə tarixinin XIX əsrin ortalarından başlayan yeni dövrü öz mahiyyətini ictimaiyyətə şərh və izah edə biləcək publisistika, geniş oxucu auditoriyasına təqdim edə biləcək yeni ədəbiyyat, bədii janrlar, rəngarəng mövzular və ədəbi üslublar gətirirdi. Dissertasiyanın aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də, məhz XIX əsrin türk romanına və onun formalarına, yeni tipli roman janrının inkişaf edib təşəkkül tapdığı zaman diliminin nəzəri-estetik problemlərinə münasibət bildirməyin zəruriliyidir.

Türkiyə ədəbiyyatının XIX əsrin payına, xüsusən yüzilliyin II yarısına düşən tarixi inkişaf mərhələsi istər forma, istərsə də ideya-məzmun baxımından ən mühüm dövrdür. Bu zaman dilimi türk poeziyasının qismən, nəsrinin, dramaturgiyasının və publisistikasının tamamilə yeni, ədəbi-ideoloji fikir plüralizmi baxımından ən zəngin mərhələsidir.

---

<sup>1</sup> X.Abdullayeva. Qərb meyilli türk nəsrinə haqqında.AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. “Şərq filologiyası məsələləri”. Bakı: 2016,s.387-403

Sözgedən dövrdə yalnız Türkiyə ədəbiyyatında deyil, ümumilikdə türk-İslam mədəniyyətində daxili və xarici amillərin qarşılıqlı münasibəti zəminində ciddi transformasiya hadisəsi yaşanmışdır. Bu hadisə ədəbiyyatın digər janrları ilə müqayisədə özünü roman janrında daha qabarıq şəkildə göstərmişdir. Dövrün öndə gələn ədəbiyyat nümayəndələri mövcud ictimai-siyasi, sosial, mədəni-mənəvi problemlərin mənşəyini və onların həlli yollarını məhz roman janrının təmsalında ifadə edə bilirdilər. Milli nəsrin və bütövlükdə milli ədəbiyyatın inkişafında roman janrının verdiyi töhfələr əvəzsizdir.

Artıq klassik türk divan nəsrindən tamamilə fərqli, qərb mədəniyyəti və humanitar təfəkkürünə əsaslanan yeni nəsr janrları olan hekayə, roman, həmçinin dramatik janrlar formalaşır və ilk uğurlu nümunələrini verirdi. Bir tərəfdən yeni Avropa tipli nəsr əsərlərinin ilkin örnəkləri - Şəmsəddin Sami, Əhməd Midhəd Əfəndi, Sami Paşazadə Sezainin hekayə və romanları, İbrahim Şinasinin ilk pyesi və publisistik yazıları, Ziya Paşanın bədii очерк və məqalələri və s. çap olunmaqda idi. Digər tərəfdən, maarifçilik ideyaları və tənqidi realist fikirlərin romantik bədii estetikə ilə sintez edildiyi Namiq Kamalın roman və pyesləri, Əhməd Midhət Əfəndinin, Rəcəzadə Mahmud Əkrəmin və Fatma Aliyə xanımın kiçik hekayələri, povestləri və romanları, Əbdülhəq Hamid Tarhanın dram əsərləri, Müəllim Nacinin bədii publisistikası və ədəbi əsərləri yazılırdı.

Öz tarixi inkişafının ilkin mərhələsini XVI-XVII əsrlərdə yaşayan roman XIX əsrdə Avropada, xüsusən Fransa və Rusiya ədəbiyyatlarında kamillik dövrünə qədəm qoymuşdu. Türkiyə ədəbiyyatında isə yeni tipli roman janrı təzə-təzə təşəkkül etməyə, yeni məzmun və forma rəngarəngliyi əxz edərək formalaşmağa və ilk milli nümunələrini verməyə başlayırdı. Başqa sözlə, XIX yüzillikdə Qərbdə inkişafının zirvəsini fəth etmiş roman janrı böyük bir ədəbi-mədəni hadisə kimi həmin əsrin ikinci yarısından başlayaraq türk ədəbiyyatına daxil olmuşdur. Bununla da yeni tipli nəsr janrları, xüsusilə də roman Osmanlı ədəbi mühitində XIX əsrin II yarısında özünü təsdiq mərhələsinə daxil olmuş, Nəbizadə Nazim, Xəlil Ziya Uşşaqıgil, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Hüseyn Rəhmi Gürpınar,

Məhmət Rauf kimi dövrün tanınmış sənətkarlarının yaradıcılığında məzmun və forma cəhətdən xeyli zənginləşmiş, ilk milli realist türk romanları və bu janrın tarixi roman, macərə romanı, psixoloji roman, satirik roman kimi formaları yaranmağa başlamışdır. Beləliklə, XIX əsrin II yarısında formalaşan modern qərbyönlü türk romanı XX əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq Türkiyə ədəbiyyatının sonrakı tarixi inkişaf mərhələlərində roman sənətkarlarının yaradıcılığı üçün zəngin təcrübə mənbəyi olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında XIX əsrin sonlarına qədərki dövrdə ədəbi növ olaraq nəsrin varlığı-yoxluğu məsələsinə dair bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Nəsrin varlığını qəbul edən türk və dünya türkoloqları, eləcə də keçmiş SSRİ-nin türk ədəbiyyatı mütəxəssisləri arasında isə bu növün janr və formalarına, o cümlədən roman janrına, onun təşəkkül etdiyi zaman diliminə, formalarına və nəzəri-estetik problemlərinə münasibət birmənalı olmamışdır.

Digər tərəfdən, ötən əsrin sonlarından etibarən XIX əsrin 50-70-ci illərində erməni və yunan hərfləri ilə nəşr edilmiş və forması, ideya-məzmunu, obrazlarının dinamik inkişafı və s. baxımından roman janrının tələblərinə qətiyyənlə cavab verməyən bir neçə əsərin elmi dövriyyəyə roman adı altında buraxılması bu janrın ilk nümunələrinin türk ədəbiyyatında milli mənsubiyyəti, ortaya çıxma zamanı və müəllifləri məsələləri haqqında əsassız iddialara rəvac vermişdir.

Azərbaycan türkologiyasında, bütövlükdə Türkiyədə roman janrının ilkin təşəkkül dövrünə dair sistemli tədqiqat işi aparılmasında, Türkiyə ədəbiyyatı tarixlərinə, yeni türk nəsrinə, roman yazan sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarına dair ölkəmizdə nəşr edilən bir sıra kitab, monoqrafiya və elmi məqalələr işıq üzü görmüşdür. Tədqiqat zamanı və dissertasiya işinin yazılmasında Azərbaycanın tanınmış türk ədəbiyyatı mütəxəssisləri Əkbər Babayev, Aydın Abıyev, Aqşin Babayev, Nüşabə Araslı, Tofiq Məlikli, Jalə Əliyeva, Elman Quliyev, Əsgər Rəsulov, Xuraman Hümətova, Füzuli Bayat, Maarifə Hacıyeva, Şükufə Qədimova, Nigar İsmayılzadə, Allahşükür Qurbanov, Eşqanə Babayeva, Ramazan Əhmədov, Fatma Dursunova, Əhməd Əhmədov, Qədir İsmayılov, Sədaqət Qasımlı,

Xalidə Quliyeva-Qafqazlı, Səriyyə Gündoğdu, Barat Osmanova, Aydan Xəndan, Elmira Məmmədova, Həyat Məmmədova, Vüsalə Musalı, Lalə Qasımova, Nurlanə Mustafayeva, Lamiyə Rəhimova, Qəmərxanə Alxanova, Günel Yunusova, Türkan Əliyeva, Gülüstan Həsənova, Aygün Rüstəmə, Ülkər Səmədə və başqalarının tədqiqatımızın obyektinə və predmetinə, həmçinin bütövlükdə türk nəsrinə və onun janrlarına, türk yazıçılarının romanları ilə əlaqədar məsələlər haqqındakı konseptual fikir və mülahizələri nəzərə alınmışdır.<sup>2</sup>

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında roman janrının tədqiqi mövzusunda kifayət qədər tədqiqat işləri aparılmışdır. Sözügedən mövzuya elmi cəhətdən münasibət ilk dəfə bu janrda yazıb-yaradan

---

<sup>2</sup> Abıyev A.M. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II cild (I hissə). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2007, 280 s.; Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II cild (II hissə). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2007, 279 s.; Tənzimat dövrü Türkiyə ədəbiyyatı. Bakı: Azərneşr, 2011, 47 s.; Məlikli T. Türkooloji və filoloji problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 500 s.; Меликли Т. Сочинение 1. Истории литературы Турции. Баку: Елм ве техсил, 2016, 545 с.; Бабаев А. А. Очерки современной турецкой литературы. Москва: Восточная литература, 1958, 232 с.; Бабаев А.А. Социальные мотивы в современной турецкой литературы. Баку: Элм, 1982; Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsrinə. Bakı: Nurlan NPM, 2004, 428 s.; Əhmədov Ə. Rəşad Nurinin romanları. Bakı: Azərneşr, 1956, 172 s.; Əliyeva J. Çağdaş türk şeirinin poetikası. Bakı: Elm, 2009, 91 s.; Quliyev E. Türkiyə türk ədəbiyyatı. (XIX-XX əsrlər ). Bakı: 2003; Gündoğdu S. Mehmet Akif Ersoy yaradıcılığında ictimai problemlərin bədii təcəssümü. Bakı: R.M. Kompani, 2012, 228 s.; Mustafayeva N. Səbahəddin Əli nəsrinin poetikası. Bakı: Mütərcim, 2017, 192 s.; Ахмедов Р. С. Литературные процессы в новой турецкой литературе. Баку: Нафта- Пресс, 2002, 208 с.; Məmmədova H. Yaşar Kamal yaradıcılığında folklor motivləri: Fil. üzrə fəls. dok. dis. avtoref. Bakı: 2010, 29 s. Alxanova Q. Bədii nəsrə qadın xəyanətinin psixoloji motivasiyası // BDU dil və ədəbiyyat beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal, 2011, N 1 (77), s. 106-108. Arash N. N. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 205 s. Bayat F. Türk təkkə ( təsəvvüf ) ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s., Babayeva E. Nəci b Fazil Qısakürəyin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 196 s., Qurbanov A. Əbdülhaq Hamid. Bakı: Elm, 1987, 116 s., Xəndan A. Yəhya Kamal Bəyathı yaradıcılığında sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2002, 148 s., Məmmədova E. Osman Türkün poetik irsi. Bakı: Elm, 2010, 256 s., Qasımova L. XX əsrin II yarısından sonra türk hekayəçiliyində ənənə və novatorluq (Mustafa Kutlunun yaradıcılığı əsasında ): Fil. üzrə fəls. dok. dis. avtoref. Bakı, 2014, 26 s. Rüstəmə A. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Bakı: Elm, 2005, 176 s.

sənətkarların ədəbi fəaliyyəti dövründə mətbuatda çap olunan məqalələrdə öz əksini tapmışdır. İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namiq Kamal, Rəcəzadə Mahmud Əkrəmin məqalələrində dövrün ədəbi prosesləri fonunda meydana çıxan problemlər araşdırılır, qarşılıqlı fikir mübadiləsi aparılırdı. Tədqiqat zamanı görkəmli türk ədəbiyyatşünasları Məhməd Fuad Köprülü, Nihat Sami Banarlı, Əhməd Həmdi Tanpınar, Kənan Akyüz, Əhməd Kabaklı, Məhməd Kaplan, İnci Engünün, Berna Moran, İsmayıl Həbib Sevük, Mustafa Nihat Özön, Güzin Dino, Mustafa Karabulut, Okan Koç, Əli İhsan Kolcu, Sadettin Yıldız, Durali Yılmaz və digər tədqiqatçıların fundamental araşdırmaları, mövzuya aid dəyərli elmi əsərləri təhlilə cəlb edilərək ümumiləşdirmələr və paralellər aparılmış, klassik və qərbmeylli türk nəsrinə dair görüşləri yaradıcı-tənqidi şəkildə nəzərdən keçirilmişdir<sup>3</sup>.

Türk ədəbiyyatında roman janrının təşəkkülü və tarixi inkişaf yollarına dair aparılmış elmi araşdırmalar içərisində keçmiş SSRİ-nin tanınmış türkoloqları L.O.Alkayeva, Y.İ.Maştakova N.A.Ayzenşteyn və S.N.Uturqaurinin monoqrafiyaları xüsusilə seçilir. Dissertasiya işində adı çəkilən türkoloqların tədqiqatlarında irəli sürülmüş elmi-nəzəri fikirlər diqqətə alınmışdır.

Bunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə ədəbiyyatında roman janrının yaranması və təşəkkülünün tədqiqinə dair sovet türkoloqlarının və bəzi Avropa tədqiqatçılarının elmi məqalələrində mübahisəli fikirlərə rast gəlinməkdədir. Belə ki, bəzən romanın türk nəsrinə üçün yeni janr olduğu əsas gətirilərək, onun ilk nümunələrini “zəif məhsul”, “təqlidi əsər” adlandırmış, geniş elmi təhlilə cəlb etmək ehtiyacı hiss etməmişlər. Dissertasiyada Türkiyə ədəbiyyatının köklü nəsr ənənəsinə söykənən və münbit şəraitdə

---

<sup>3</sup> Engünün İ. Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları.İstanbul: Dergah Yay.,1991,670 s., Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: 2 ciltte, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987, 683 s., Kabaklı A. Türk Edebiyatı. 5 ciltte, III c., İstanbul : Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2008, 848 s., Moran B. Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış. İstanbul: İletişim Yay., 2015, 336 s.



qərbmeylli təsirlərin nəticəsində uğurlu transformasiyaya uğrayaraq tamamən yeni janr olaraq ortaya çıxan romanın təqlid və orijinal nümunələri saf-çürük edilmiş, bir qisim türkoloqun bu məsələyə münasibətdə subyektiv fikir irəli sürdükləri dövrün konkret romanlarının təhlili əsasında sübuta yetirilmişdir.

**Tədqiqatın obyektı və predmeti.** Tədqiqatın obyektı XIX əsrin II yarısında işıq üzü görən ilk türk romanlarıdır. Buraya həm kitab şəklində nəşr edilmiş, həm də müxtəlif qəzet və jurnallarda hissə-hissə çap olunmuş Əhməd Midhəd Əfəndi ("Hasan məllah", "Hüseyn fəllah", "Dünyaya ikinci gəliş", "Əcaibi-ələm", "Əhməd Mətin və Şirzad", "Çengi", "Yeniçərilər), Şəmsəddin Sami("Taaşuki-Talat ve Fitnat"), Sami Paşazadə Sezai ("Sərgüzəşt"), Namiq Kamal ("İntibah", "Cəzmi"), Xalid Ziya Uşaqlıgil ("Eşqi-məmnü"), Rəcəzadə Mahmud Əkrəm ("Araba sevdası"), Nəbizadə Nazim ("Zəhra", "Qarabibik"), Məhmət Rauf ("Sentyabr"), Fatma Aliyə Topuz ("Muhadərat"), Hüseyn Rəhmi Gürpınar ("Mürəbbiyyə", "Şıpsəvdi") kimi təxminən 20-yə yaxın tanınmış türk yazıçısının 30-dan artıq roman nümunələri daxildir. Tədqiqatın obyektı çərçivəsində Türkiyədə roman janrının təşəkkülünü və inkişafını şərtləndirən ictimai-siyasi və mədəni mühit, yeni tipli nəsrin və roman janrının yaranmasını şərtləndirən tarixi və ədəbi faktorlar, o cümlədən Qərb ədəbiyyatından tərcümə edilən roman nümunələrinin təsiri məsələsi də tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın predmetini isə XIX əsrin II yarısında yazılmış ilk türk romanlarının mövzu, ideya məzmunu, süjet və kompozisiya, dil və üslub, tip və xarakter, bədii konflikt, obrazların milliliyi və hadisələrin həyat həqiqətlərinə uyğunluğu kimi məsələlər təşkil edir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Dissertasiyanın əsas məqsədi XIX əsr türk ədəbiyyatında roman janrının yaranması və təşəkkülü yollarını araşdırmaq, bu janrın türk nəsrinə gətirilməsi zərurətini doğuran sosial-tarixi və ədəbi-mədəni amilləri üzə çıxarmaq, bu dövr nəsrinə Qərb ədəbiyyatının və Avropa dillərindən tərcümələrin təsiri məsələsini elmi-nəzəri tədqiq etmək, roman yazmış yazıçıların həyat və yaradıcılıq yollarını, sənətkarlıq baxımından onların inkişafını, bu janrın məziyyətlərini mənimsəmələrini, romanın Türkiyə ədəbiyyatında vətəndaşlıq hüququ qazanmasını,

Avropa və Türkiyə bədii nəsrində ümumi və fərqli cəhətləri araşdırmaq, tipoloji paralellər aparmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- XIX əsrin II yarısında türk ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi fonunda Şərq poetikası və fəlsəfəsi təməlində formalaşmış klassik türk divan ədəbiyyatından yeni tipli ədəbiyyata keçid prosesini izləmək;

- ənənəvi təhkiyə üsulundan modern Qərb ədəbiyyatına əsaslanan yeni tip türk nəsrinin təşəkkülünə zəmin yaradan səbəbləri səciyyələndirmək;

- modern roman janrının təşəkkülü və inkişaf yollarını araşdırmaq;

- yeni janrın formalaşmasına təsir edən ən mühüm faktorları müəyyənləşdirmək;

- XIX əsrin II yarısında türk nəsr nümayəndələrinin maarifçi görüşlərinin reallaşmasına imkan verən roman janrının söykəndiyi bədii metod və estetik üsulları, maarifçi realizmlə romantik estetikanın vəhdəti məsələlərini aydınlaşdırmaq;

- XIX əsrin II yarısında fəaliyyət göstərən qadın və kişi ədiblərin həyat və yaradıcılığını ətraflı araşdırmaq, onların ən dəyərli roman nümunələrini mövzular üzrə təsnif etmək;

- ilk türk romanlarında məzmun və obrazlar sistemi, süjet və kompozisiya, dil-üslub kimi sənətkarlıq məsələlərini işıqlandırmaq.

**Tədqiqat metodları.** Tədqiqat zamanı müasir filoloji təfəkkürün elmi-nəzəri müddəaları əsas götürülmüş, dünya, Türkiyə və Azərbaycan türkologiyasının müvafiq əsərlərinin təcrübə və nəticələrindən, tarixi-müqayisəli və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

**Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.** Dissertasiya işinin müdafiyyə çıxarılan müddəalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- türk ədəbiyyatında modern nəsrin və bu növün ən irihəcmli janrı romanın təşəkkülü XIX əsrin II yarısının hadisəsidir;

- Türkiyədə yeni tipli ədəbiyyata keçid prosesi və roman janrının təşəkkülü Şərq poetikası və təsəvvüf təməlində formalaşan

klassik türk divan ədəbiyyatı ənənələri ilə zamanın Qərb ədəbiyyatının aparıcı novator ideyalarının sintezi nəticəsində mümkün olmuşdur;

- ənənəvi təhkiyəli klassik nəsrədən modern Qərb estetikasına söykənən yeni tipli nəsrə keçid mərhələsini ölkənin ictimai-siyasi və mədəni mühitində baş verən ciddi təbəddülat və hakimiyyətin qəbul etdiyi tələklü qərarlar şərtləndirir;

- türk romanının formalaşmasına Avropa ədəbiyyatından, xüsusən fransız ədəblərindən tərcümə edilən nəsr əsərləri qüvvətli təsir etmişdir;

- ilk türk romanlarına dair elmi araşdırmalarda yer alan və bu əsərlərin “zəif məhsul”, “təqlidi əsər” olmasına dair fikirlər subyektiv və əsassızdır;

- türk nəsrinin ilk tənqidi realist romanları Rəcəzadə Mahmud Əkrəmin “Araba sevdası” və Nəbizadə Nazimin “Zəhra” əsərləridir;

- modern roman texnikasının bütün tələblərinə cavab verən və psixoloji motivlərlə zəngin ilk möhtəşəm türk realist romanı Xəlil Ziya Uşaqlığilin “Eşqi-məmnun” (“Qadağan məhəbbət”) əsəridir;

- türk nəsrində kənd və kəndli mövzusunun ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirən Nəbizadə Nazim və onun “Qarabibik” romanıdır;

- türk ədəbiyyatının ilk tarixi romanları Namiq Kamalın “Cezmi” və Əhməd Midhəd Əfəndinin “Yeniçərilər” əsərləridir;

- türk ədəbiyyatında ilk satirik romanların müəllifi Hüseyn Rəhmi Gürpınar və onun “Şıpsəvdi” (“Fərasətli aşiq”) romanıdır;

- türk ədəbiyyatında ilk psixoloji roman Məhməd Raufun “Eylül” (“Sentyabr”) əsəridir;

- türk ədəbiyyatının ilk böyük qadın roman sənətkarı 15-dən artıq kitabın, o cümlədən 5 romanın müəllifi Fatma Aliyə xanımdır;

- XIX əsrin II yarısının sənətkarlarının romanları sonrakı yüzilliyin ilk onilliklərində ədəbiyyata gələn Ömər Seyfəddin, Xəlil Ədib Adıvar, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Rəfiq Xəlil Karay, Rəşad Nuri Güntəkin kimi görkəmli yazıçıların nəsr yaradıcılığına münbit ədəbi zəmin hazırlamışdır.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Tədqiqat işinin əsas yeniliyi mövzunun müstəqil elmi araşdırmaya cəlb edilməsidir. Dissertasiya Azərbaycan türkologiyasında ilk dəfə olaraq türk milli romanının təşəkkül dövrü və inkişafının özünüifadə və özünütəsdiq mərhələlərinin sistemli tədqiqinə həsr edilmiş ilk müstəqil elmi-

tədqiqat işidir. Burada ilk dəfə olaraq yeni tip modern türk nəsrinin, xüsusilə, roman janrının yaranması və formalaşması prosesi hərtərəfli şəkildə araşdırılmış, yeni janrın təşəkkülündə həm ənənəvi türk təhkiyəsi, həm də Avropa nəsr janrlarının təsir səviyyəsi geniş planında paralel tədqiq edilmişdir. XIX əsrin I yarısında ilk türk romanlarının müəlliflərinin yaşadığı ədəbi, ictimai və siyasi mühit hərtərəfli araşdırılaraq Avropa ölkələrində təhsil almış, mühacir həyatı yaşamış və ya müxtəlif vəzifələrdə çalışmış ziyalı-yazıçıların roman janrının təşəkkülünə bilavasitə təsiri məsələsinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqat işinin yeniliyini müəyyən edən amillərdəndir. Dissertasiya işində roman janrında yazan ilk türk qadın müəllifləri barəsində ilk dəfə olaraq geniş təhlil verilmiş, xronoloji ardıcılıqla ilk türk romanlarının ideya, məzmun və janr xüsusiyyətləri, dil-üslub özəllikləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti.** Tədqiqat işi Türkiyə ədəbiyyatında roman janrının yaranması və təşəkkülü, ümumiyyətlə, müasir türk ədəbiyyatının XIX əsrin II yarısı mərhələsinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Tədqiqat işi qoyulmuş problemə yeni yanaşma tərzinə və elmi-nəzəri nəticələrinə görə Türkiyə ədəbiyyatında təhkiyə üslubu və roman janrı ilə əlaqədar problemlərin təhlil və həllində elmi mənbə rolunu oynaya bilər. Dissertasiyanın başlıca müddəa və nəticələrindən nəzəri baxımdan türk ədəbiyyatı tarixinin, xüsusilə bədii nəsr janrlarının yaranması və inkişafı prosesinin tədqiqi və yazılmasında, bütövlükdə tanınmış türk roman yazıçılarının həyat və yaradıcılığına dair monoqrafik kitabların hazırlanmasında, praktiki baxımdan ali məktəblərin şərqşünaslıq və filologiya fakültələrinin proqram, dərslük və dərs vəsaitlərinin tərtib edilməsində yararlanmaq olar.

**Dissertasiya işinin aprobeiasiyası və tətbiqi.** Tədqiqat işinin əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi xarici ölkələrin elmi nəşrlərində, iddiaçının beynəlxalq səviyyəli konfrans və simpoziumlardakı çıxışlarında və konfrans materiallarında dərc olunmuş məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

### **Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.**

Dissertasiya işi AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Türk filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

### **Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.**

Dissertasiya işi giriş (21409 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 2 paraqraf – 56591 şərti işarə; ikinci fəsil 4 paraqraf – 110008 şərti işarə; üçüncü fəsil 3 paraqraf – 93913 şərti işarə), nəticə (8357 şərti işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 290278 şərti işarədir.

## **TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU**

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeiası və tətbiqi, quruluşu barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın **I fəsl** “**Ənənəvi türk nəsrindən modern (Qərb) tipli nəsrə keçid prosesi**” adlanır. İki paraqraftan ibarət olan fəslin birinci paraqrafı “**XIII-XVIII əsrlərin ənənəvi türk nəsi**” adlanır. Qədim və zəngin ümumtürk ədəbi nümunələrinə söykənən Türkiyə ədəbiyyatı XIII əsrdən başlayaraq bir sıra ciddi tarixi inkişaf mərhələlərindən keçərək, XIX əsrin ortalarından etibarən tamamilən yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. XIII-XVIII əsrlərdə orta Şərq (ərəb-fars-türk) ədəbiyyatı çərçivəsində inkişaf edən türk poeziyası və nəsi XIX əsrin II yarısında fərqli inkişaf konsepsiyası izləməyə başlamışdır. Bu yeniləşmənin başlıca səbəbi Qərbi Avropanın təsiri və köməyi ilə Osmanlı imperiyasında ictimai-siyasi, hərbi-iqtisadi və mədəni sahələrdə həyata keçirilən fundamental islahatlar idi. Mədəni islahatlar müstəvisində türk ədəbiyyatı da yenilənir, klassik ədəbi ənənələr davam etdirilməklə yanaşı, Qərb ədəbiyyatının estetika və poetikasının təsiri ilə o dövrə qədər mövcud olan bədii janrlar yeni məzmun və mündəricə qazanır, forma dəyişikliyinə məruz qalır, eləcə də tamamilən yeni ədəbi epik növ və janrlar, poeziya, dramaturgiya və publisistika yaranırdı.

Araşdırmanın əsas obyektini olan türk romanının kökləri haqqında söylənmiş və yazılmış elmi fikirlərlə və təbii ki, bu düşüncələrə əsas təşkil edən mənbələrlə yaxından tanışlıq göstərir ki, bu gün ədəbiyyatşünaslıqda epik ədəbi növ olaraq qəbul edilən nəsrin təməl atributunu təşkil edən təhkiyə və onun çoxşəkilli üslubları qədim dastanlara və xalq hekayələrinə, divan ədəbiyyatının mənzum məsnəvilərinə, XV-XVIII əsrlərin vəqifnamə, səyahətnamə, səfərnəmə, münşeat, məktub (namə), memuar, risalə və s. kimi zəngin nəsr nümunələrinə söykənir. XIX əsrin II yarısında Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə formalaşan modern türk nəsrinə və onun hekayə, povest və roman kimi janrları nəzəri baxımdan türk yazıçı və oxucusu üçün yenilik olsa da, epik növ janrlarının əsasını təşkil edən zəngin milli təhkiyə ənənəsi onlara doğma və tanış idi.

Birinci fəslin ikinci paragrafi **“Türk ədəbiyyatında yeni tipli nəsrə keçid prosesi”** adlanır. Türk ədəbiyyatşünaslarının bir qismi yeni tipli nəsr anlayışını qərəbtəmayüllü nəsr, yaxud modern nəsr adlandırırlar. Həqiqətən də, yeni nəsrin təşəkkülü, formalaşması və tarixi inkişaf yolunun ilk mərhələsi Osmanlı imperiyasının Qərbdə doğru açıldığı, Avropa ölkələri ilə bütün sahələrdə münasibətlərin tamamilən yeni prinsiplər təməlinə qurmağa başladığı XIX əsrə təsadüf edir. Dövrün nəsr nümunələri üzərində aparılan araşdırmalar da göstərir ki, bu əsərlərin dili, işlədikləri mövzular, obrazlar və s. ölkənin tarixi-sosial və ədəbi-mədəni mühiti üzvi şəkildə bir-birilə bağlıdır. Onların qarşılıqlı əlaqəsi və mübadiləsi fonunda maraqlı və bir o qədər də elmi-tədqiqat baxımından dəyərli məqamlar meydana çıxır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, obyektiv və subyektiv səbəblərə görə klassik dövr türk ədəbiyyatında nəsrin mövcudluğu sualı hər zaman mübahisələr doğurmuşdur. Bu, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının mübahisəli məqamlarından olan klassik nəsrin varlığı-yoxluğu məsələsinin aktuallığından xəbər verir. Həmçinin zəngin ədəbi-bədii nümunələrlə taclanmış klassik dövr türk nəsrinin varlığını onun mövcud olması fikrində olanların aşkara çıxardığı faktlar və ədəbi nəsr nümunələri sübuta yetirir.

Türkiyənin tanınmış ədəbiyyatşünaslarından Ramazan Korkmaz *“Gələcək hadisələrə mənbə olaraq “səbəbləşəcək” XIX əsr, heç şübhəsiz, keçmiş əsrlərin nəticəsidir və bu nəticənin ana xətti*

*dualist rəqəbətlə yoğrulmuşdur*”,- deyir.<sup>4</sup> Bu dəqiq və sərrast düşüncəni, başqa sözlə, haqqında bəhs etdiyimiz dövrü daha yaxşı başa düşmək üçün onu hazırlayan və bizim bir sonrakı fəsildə geniş izah edəcəyimiz əsas səbəbləri düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır. Burada, yalnız fəslin yekunu olaraq xatırlatmaq istərdik ki, Avropanın özündəki İntibah da Osmanlı dövlətinin yeniləşmə hərəkatı kimi xeyli keşməkeşli yollardan keçmişdir. İstanbulun, eləcə də dəniz və quru yolları ticarətinin türklərin əlinə keçməsi, kilsənin insan iradəsini və aqlını boğan təzyiqləri və s. bu kimi səbəblər Qərbin özünü radikal tərzdə yenidən sorğuya çəkməyə məcbur etmişdir.

Dörd paragraflı ikinci fəsil **“Ənənəvi təhkiyədən modern nəsrə doğru”** adlanır. Fəslin **“Türk ədəbiyyatında romanın təşəkkülünü hazırlayan ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühit”** adlanan birinci paragrafında qeyd edilir ki, XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyası get-gedə zəifləyir, əvvəlki hərbi gücü, iqtisadi qüdrəti itirdi. Osmanlı imperiyasını avropalılar “xəstə adam” adlandırırdı. Tənəzzülün və labüd süqutun qismən də olsa qarşısını almaq, ölkəni mövcud çətin vəziyyətdən çıxarmağın yolunu Avropada görən ziyalılar və siyasi-ictimai xadimlər XIX əsrin əvvəllərindən Qərb həyatı və mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanmağa başlayır. Sultan Əbdülməciddin dövründə Mustafa Rəşid Paşa Sarayın Gülxanə Baxçasında “Xətti-Hümayun Fərmanı”nı (3 noyabr 1839) oxutdurur. Bu fərman daha sonralar tarixə “Tənzimat (islahatlar) Fərmanı” adı ilə keçmişdir. Bu fərmanla yeni bir tarixi epoxanın əsası qoyulurdu. Əslində Tənzimat XVIII əsrin əvvəllərindən bəri davam edən islahatların davamı və tamamlanması idi.<sup>5</sup> Yeni türk ədəbiyyatı Tənzimatdan günümüzə qədər gələn və dərin təsir gücünə malik yazılı ədəbiyyatın adıdır. Özünün bütün məhdudiyətlərinə baxmayaraq, bu islahatlar Osmanlı imperiyasının siyasi-ictimai, mədəni həyatında intibaha yüksəlişə

---

<sup>4</sup> Korkmaz R. Yeni Türk Edebiyatı. Ankara: Grafikler Yayıncılık, 2007, 608 s.

<sup>5</sup> Kamalettin T. Tanzimat ve Batılışma Haraketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım . Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, N7, s. 87 – 94

səbəb olmuş, elm və ədəbiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.<sup>6</sup>

Yeni türk ədəbiyyatı belə böyük bir yeniliyə qarşılıq verərkən bu sahədə bütün mənalarda görülən işlərin eyni nisbətdə problem və müzakirələr doğurduğunu da nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Xüsusilə, elmi cəhətdən tənqid ənənəsi olmayan bir yazılı ədəbiyyatın hətta bu gün də anlayış problemləri var. Türkiyə ictimai, siyasi və sosial həyatında baş verən köklü dəyişiklikləri, yeni ideoloji fikirləri əks etdirən bu dövrün ədəbiyyatı bir əsrlik zaman kəsiyinə xeyli sayda yenilikləri yerləşdirə bilmişdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, divan ədəbiyyatının yüz illər boyu davam edən sükunəti, klassizmə xas dar çərçivəli ideologiyası bu dövr ədəbiyyatında əsla görülmür. Həmçinin vurğulamaq istərdik ki, Avropaya xarakterik olan bir sürətlə dəyişən bu dövr ədəbiyyatı hələ də tam formalaşmış başa çatmamışdır və hələ də Avropaya xas əsas cəhət olan yenilik axtarışındadır. Bütün bunlarda məqsəd metod baxımından qərbli, fikir və ruh baxımından isə milli bir ədəbiyyat yaratmaqdır.<sup>7</sup>

İkinci fəslin ikinci paragrafi “**Tənzimat**” dövrü türk romanının təşəkkülünün tərkib hissələri” adlanır. Bəzi Avropa və türk ədəbiyyatşünaslarının qənaətinə görə, Türkiyədə ilk iki romanın ortaya çıxışı XIX əsrin ortalarına, başqa sözlə, Tənzimat fərmanından sonraya, lakin Tənzimat ədəbiyyatının ədəbi məktəb kimi formalaşmasından əvvələ aiddir. Avstriya türkoloqu, Vyana Universitetinin professoru Andreas Titse (1914-2003) Osmanlı Dənizçilik Nazirliyində xidmət etmiş publisist Vartan Paşanın (Hovsep Vartanyan, 1813-1879) “Akabi hekayəsi”ni ilk türk romanı kimi tədqiqatə cəlb etmiş və əsəri 1991-ci ildə nəşr etdirmişdir<sup>8</sup>. Ötən əsrin 90-cı illərində bu və irəlidə bəhs edəcəyimiz digər əsərlə əlaqədar irəli sürülən “ilk romanlar” qənaəti mübahisəli və fikrimizcə, roman janrına qeyri-elmi yanaşmadır. Belə ki, ilk romanlar kimi

---

<sup>6</sup> Rəsulov Ə. Türk sənədli – bədii nəsr. Bakı: Nurlan NPM, 2004, 428 s.

<sup>7</sup> X.Abdullayeva. Azərbaycan və Türkiyə romanlarında orta q multikultural dəyərlər. “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə orta q dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı-2016, s.428-432

<sup>8</sup> Vartan Paşa. Akabi hekayəsi. İlk Türkçə roman. İstanbul, Eren Yayıncılık, 1991, 152 s.



irəli sürülən hər iki əsər nəsr nümunəsi olsa da, roman janrının tələblərinə cavab verməkdən çox uzaqdır. Vartan Paşanın erməni hərfliyiylə türk dilində nəşr etdirdiyi əsər ideyası etibarilə “Əsli və Kərəm” dastanını xatırladır.

Dövrün həyat tərzini əks etdirmək, maarifləndirici olmaq baxımından əsərin türk yazıçılarının romanları ilə oxşar tərəfləri vardır. Lakin məsələ burasındadır ki, görkəmli ədəbiyyat tarixçisi İnci Engünün xanımın da vurğuladığı kimi, “İstanbulda cərəyan edən hadisələrin iştirakçıları arasında bir nəfər də olsun türk yoxdur, sanki bu şəhərdə yalnız varlığıyla, yoxsuluyla, bir-biri ilə münasibətlərdə gah dost-qonşu, gah da düşmən kimi təsvir edilən ermənilər yaşayır.”<sup>9</sup> Engünün qeyd edir ki, indiyə qədərki araşdırmalarda əsərin nəşr edildiyi dövrdə türk oxucularına və ziyalılarına tanış olub-olmamasına dair məlumat əldə edilməmişdir.

Xronoloji ardıcılığa baxılırsa, ilk türk romanı kimi qələmə verilən ikinci əsər geniş təhlilini verəcəyimiz Şəmsəddin Saminin 1873-cü ildə işıq üzü görən ilk türk romanı “Təəşşüqi-Talat və Fitnat” (“Tələt və Fitnətin eşqi”) romanından iki il əvvəl nəşr edilmiş, müəllim və jurnalist Evangelios Misailidis (1820-1889) müəllifi olduğu və yunan əlifbasında nəşr etdirdiyi “Tamaşayı-dünya və cəfakarü-cəfakeş” əsəridir<sup>10</sup>. Əsər haqqında ilk dəfə məlumat verən əslən almanyalı, uzun müddət İsveçrədə yaşayıb-yaradan, Alman-türk mədəniyyət mərkəzində işləyən, sız-sız Türkiyəyə gəlib-gedən və ikinci evliliyini bir türk qızı ilə həyata keçirən Avstriyalı alim Robert Anheggerdir (1911-2001). O, əsəri türk ədəbiyyatçısı Vədat Günyolla birlikdə tərcümə edib, 1986-cı ildə İstanbulda nəşr etdirmişdir. Əsərin dili və üslubu TənziMAT dövrünün ilk romanlarında olduğu kimi xalq hekayələrinin təhkiyəsinə yaxındır, Əhməd Midhədin hekayələri və macəra romanları kimi kütlə psixologiyasına təsir etmək, oxucunu əyləndirmək və maarifləndirmək məqsədi ilə yazıldığı açıq şəkildə hiss edilir.

---

<sup>9</sup> Engünün İ. Yeni Türk Edebiyatı Araşdırmaları. İstanbul: Dergah Yay.,1991,670 s.

<sup>10</sup>Seyr eylə dünyanı. Tamaşayı-dünya və Cəfakarü-cəfakeş. İstanbul, Cem Yayınevi, 1986. Tərcümə edənlər: Robert Anhegger, Vədat Günyol)

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslə **“Romantizmdən realizmə keçid: yeni tipli romanlar”** adlanır. Türk ədəbiyyatında tarixi-xronoloji baxımdan yeni tipli (modern) roman janrının tələblərinə cavab verən ilk roman Tənzimat yazıçılarının parlaq nümayəndəsi, görkəmli dilçi-ədəbiyyatşünas, leksikoqraf, Şəmsəddin Saminin 1872-73-cü illərdə “Hadika” (“Bağça”) qəzetində təfriqə şəklində (hissə-hissə) çap etdirdiyi “Taaşşük-i Talat və Fitnət” (“Tələt və Fitnətin eşqi”) əsəridir. Əsərdə roman janrının tələblərinə uyğun həm o dövrdə kütləvi tərcümə edilən romantik romanların, həm də yerli xalq və ədəbiyyat nümayəndələrinin öyrəşdiyi məsnəvi və xalq dastanlarının aparıcı təhkiyə üsürləri vəhdət təşkil edir. “Təəşşüqi-Talat və Fitnət” bir-birini sevən iki gəncin qovuşmasındakı əngəllərin, ailə quracaq iki şəxsin yaş, sosial mövqə baxımından uyğunsuzluğun acı nəticələrindən ibrət dərsi çıxarmağı məqsəd qoyan əsərdir.

Türk romanında romantizmdən realizmə keçidin ilk nümunəsi əsrin 80-ci illərinin sonunda baş verir və Sami Paşazadə Sezainin (türk mənbələrində ədibin soyadı "Samipaşazadə" şəklində də verilir) “Sərgüzəşt” əsəri (1888) ilk realist türk romanı hesab edilir. Bu, təsadüfi deyildir. İkinci dönmə Tənzimat ədəbiyyatının nümayəndəsi Sami Paşazadə Sezai Qərbi Avropa mədəniyyəti və ədəbiyyatının təsiri ilə formalaşan yeni türk nəsrinin ən məhsuldar və reformator yazıçısıdır. Bədii irsi tərcümə, məqalə, hekayə və yeganə romanı olan “Sərgüzəşt” romanından ibarətdir ki, məhz bu romanla türk ədəbiyyatında ilk realist romanın müəllifi kimi nəsrə romantizmdən realizmə keçidin əsasını qoymuşdur. Realist roman yazmaqla müəllif əslində qərbmeylli ədəbiyyata keçmək cəhdlərini reallaşdırmışdır. Belə ki, Avropanın təsiri ilə formalaşan Türk ədəbiyyatının əsas istiqamətlərindən biri də məhz klassik dövr ədəbiyyatının qəlibləşmiş romantizmini yıxmaq və əsl həyat həqiqətlərini bədii obrazlarla ifadə edən realist ədəbiyyat yaratmaq idi. Əsər öz zamanında o qədər məşhurlaşmışdır ki, nəşr edildikdən qısa bir müddət sonra Ömər Paşa tərəfindən Fransız dilinə tərcümə edilərək çap olunmuş, Avropada geniş yayılmışdır.

İkinci fəslin dördüncü yarım fəslə **“XIX əsr türk romanında qadın imzası”** adlanır.

Klassik divan ədəbiyyatında qadın nasirdən bəhs etmək mümkün deyil, qadın şairlərin sayı da xeyli azdır. Doğrudur, qadın nəsrinin yaranması tarixi təşəkkül və inkişaf baxımından dünya ədəbiyyatına nəzərən gec vaxta təsadüf etsə də, biz artıq XIX əsr türk ədəbiyyatında həm qadın şairlərdən, həm də nasirlərdən söz açə bilirik. Cəmiyyətdə qarşılaşdıqları xanımlıqlarından qaynaqlanan çətinliklərə rəğmən, öz xalqına xidmət edərək illərdən olmağı bacaran qadın nasirlərdən biri Fatma Aliyədir. Dövrün doğum və ölüm tarixi bilinməyən, lakin 1877-ci ildə işıq üzü görən “Vətən eşqi” romanı ilə ədəbiyyatşünasların ilk türk qadın nasiri kimi qəbul etdiyi Zəfər xanım, həmçinin Münirə xanım (1825-1903), Hasibə Maidə (1830-1881), Trabzonlu Fitnət (1842-?), Nigar xanım (1856-1918), Məqbulə Ləman (1865-1898), Səlmə Rıza (1872-1931) kimi əksəriyyəti şair olan sənətkarlar içərisində seçilən, XIX əsrin II yarısının iki qadın yazıçıları Fatma Aliyə (1862-1936) və Əminə Səmiyədir (1864-1944). Fatma Aliyə xanım və onun kiçik bacısı Əminə Səmiyə görkəmli türk tarixçisi və dövlət xadimi Cəvdət Paşanın ailəsində yetişmişdir. Əminə Səmiyə xanım da hekayələr və roman müəllifi olsa da, bu günün ədəbi qiymətləndirilməsi baxımından romanlarında işlədiyi qadının cəmiyyətdə rolu, vətənpərvərlik kimi tərbiyəvi mövzular və öz personajları ilə ilk feminist nasir qadınlardan biri, dövrün digər sənətkarları arasında öz layiqli yerini tutan və dissertasiyada məşhur romanı “Muhadarat”ın geniş təhlili verilən Fatma Aliyə xanımdır.

Türkiyə cəmiyyətində və ədəbi həyatında qadının bir şəxsiyyət kimi önə çıxıdığı dövr Tənzimatdan (1839) sonra başlamışdır. II Məşrutiyətin elan edilməsindən etibarən qadın cəmiyyətdə sözünü daha kəskin deməyi bacarır və artıq Milli Mübarizə dönəmində qadınlar da vətən uğrunda mübarizəyə qoşulur və tamhüquqlu söz sahibi olurlar.<sup>11</sup>

Bəzi araşdırmalarda bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyat sahəsində də türk qadınının kənarında qalması fikrini yanlışlıqla İslam dininin adı ilə bağlayırlar. Bu təəssüf doğurucu bir haldır. Guya

---

<sup>11</sup> Engünün İ. Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat Döneminden Cumhuriyete (1839 - 1923). İstanbul: Dergah Yay., 2006, 943 s.

İslam dini qadının cəmiyyətdəki mövqeyini azaltmış, onun hüquqlarını tapdalamışdır. Unutmayaq və unutdurmayaq ki, cahiliyyə dövrünün üz qarası olan yeni doğulmuş qız uşaqlarının diridiri basdırılması kimi qeyri-insani ənənəni məhz Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) timsalında İslam dini qadağan etmişdir. Məhz İslam dini qadınlara da kişilərlə bərabər hüquqlar tanımışdır ki, Qərb buna bütün dünyaya təxminən min ildən sonra gender bərabərliyi adı altında car çəkməkdədir.<sup>12</sup>

Türkiyə ədəbiyyatında ilk qadın roman müəllifi 1877-ci ildə yayımladığı “Eşqi-Vətən” adlı romanı ilə Zəfər xanım qəbul edilir. Lakin əsərin primitivliyi, obrazların azlığı, mövzunun bəsitliyi və həcmcə kiçik olması onu romandan daha çox hekayə janrına yaxınlaşdırır. Təəssüf ki, Zəfər xanım yalnız bu əsərlə kifayətlənmiş və yazmağa davam etməmişdir. Bu səbəblərə görə bəzi tədqiqatçılar onu bir yazıçı kimi qəbul etmədiklərindən, Türkiyə ədəbiyyatının və ümumilikdə İslam coğrafiyasının ilk qadın romançısı kimi beş roman müəllifi Fatma Aliyə Topuzu qeyd edirlər. 1908-ci ildə II Məşrutyyətin elan edilməsinə qədər Fatma Aliyə xanım demək olar ki, yeganə qadın yazıçısıdır.

Müəllifin ilk romanı “Muhadarat” 1891-ci ildə işıq üzünə görmüşdür. Romanın başibəlalı qəhrəmanı Fazilə abır-həyasına sığmayan bir qadındır. Ruhən Fazilə bir anti-Madam Bovaridir. Əsər ilk türk qadın roman yazıçısı Fatma Aliyə xanımın ən önəmli romanlarından biridir və Türkiyə Təhsil Nazirliyi tərəfindən oxunması tövsiyə edilmiş “100 əsas əsər” arasındadır.

“Muhadarat” ilk türk qadın imzalı roman olmaqdan başqa, bu əsərdən səkkiz il sonra qələmə alınacaq modern türk romanının atası hesab edilən Xalid Ziya Uşaqlığının şah əsəri “Eşqi-məmnü”nu (“Qadağan eşq”) da müjdələyirdi.

Dissertasiya işinin **“XIX əsr türk romanının özünütəsdiiq mərhələsi”** adlı III fəslə 4 paragrafdan ibarətdir. Fəslin birinci paragrafi **“Türk ədəbiyyatında ilk realist romanlar”** adlanır. XIX əsrin II yarısında yeni tipli türk ədəbiyyatının, publisistika və bədii nəsr janrlarının, eləcə dramaturgiyasının formalaşması və inkişafında

---

<sup>12</sup> X.Abdullayeva. Türkiyə romanında qadın imzası. AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutunun “Şərqsünəşliq”jurnalı.Bakı-2019,s.112-120

böyük xidmətləri olan sənətkarların içərisində Namiq Kamal xüsusi çəkiyə malikdir. Türkiyə ədəbiyyatı tarixində ilk tarixi roman (bəzən buna “ideoloji roman” da deyirlər) hesab edilən “Cəzmi” əsəri də onun qələminin məhsuludur. Romanda türkün hər b gücünü və yüksək insani tərəflərini baş qəhrəmanın timsalında yaxından izləmiş oluruq. Romanı oxuduqca gözlərimizin qarşısında tarixi hadisələr və gözəl bədii təsvirlər bir-birini ustalıqla izləməkdədir. Namiq Kemalın ustalığı da məhz oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri bədii boyaların vasitəsilə yaratmaqda idi.

XIX əsr türk ədəbiyyatında ilk realist roman müəlliflərindən bir də dövrün görkəmli sənətkarı Nəbizadə Nazimdir. O, türk nəsrində kənd və kəndli həyatından bəhs edən ilk realist əsər olan “Qarabibik” romanının və psixoloji motivlərin bədii boyalarla işləndiyi ilk realist roman hesab edilən “Zəhra”nın müəllifidir. “Qara Bibik” türk ədəbiyyatında kənd və kəndli həyatı mövzusunda işlənmiş ilk realist romandır, müəllifin öz təbirincə desək, “hakikiyyən” (həqiqi, realist) romandır. Nəbizadə Nazim “Qara Bibik”in müqəddiməsində yazır ki, “realist üslubda yazılmış roman oxumamısınızsa, o zaman mən sizə onu təqdim edirəm. Emil Zolya və Alfons Dode kimi realistlərin romanlarını çox açıq-saçıq zənn edənlər bu “Qara Bibik”i oxuduqları zaman öz zənlərində yanıldıqlarını görəcəklər”<sup>13</sup>

İkinci fəslin ikinci paragrafi “**Tənziat romanının inkişafında “Sərvəti-fünun” mərhələsi**” adlanır. Bu paragraf iki yarımparagrafdan ibarətdir. Birinci yarımparagraf “**İlk tənqidi-realist roman**” adlanır. Türkiyə ədəbiyyatı tarixində yeni tipli modern realist roman janrının ən usta yazıçılarından ilki Xalid Ziya Uşaqlığıdır (1866-1945). Qərb standartlarında türk romanının banilərindən olan Xalid Ziyanın həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı elmi araşdırmalar aparılmış, əsərləri geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bununla belə, böyük yazıçının əsərlərinin tədqiqi hələ də aktual olaraq qalır.

Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, XX əsrə adlayan və onilliklər ərzində ədəbi fəaliyyətini davam elətdirən XIX əsr ədiblərinin bir çoxu, o cümlədən Xalid Ziya öz roman və hekayələrinin dilini

---

<sup>13</sup> Nabizadə N. Karabibik. Hazırlayan: F.M.Korkmaz. İstanbul: Çağrı Yay., 2006,115s.

osmanlıcadan türkcəyə “tərcümə” yolu ilə sadələşdirib, latın əlfbasında yenidən nəşr etdirmişdilər. Türk ədəbiyyatının müasir tipli roman texnikasının bütün tələblərinə cavab verən ilk böyük realist romanı kimi tarixə düşən “Eşqi-məmnü” əsərini 1898-1900-cü illər arasında “Sərvəti-fünun” jurnalında hissə-hissə çap etdirmiş, əsər 1901-ci ildə kitab şəklində nəşr edilmişdir.

İkinci yarımparaqraf **“İlk psixoloji roman”** adlanır. Türk ədəbiyyatşünaslarının bizim də bölüşdüyümüz ortaq qənaəti budur ki, türk ədəbiyyatında müasir mənada psixoloji romanın bütün tələblərinə cavab verən ilk əsər Məhməd Raufun XIX əsrin sonlarında qələmə alıb, 1900-cü ildə “Sərvəti-fünun” jurnalında çap etdirdiyi və yazığının roman janrında yazdığı yeganə əsəri “Eylül”dür (“Sentyabr”).

“Sentyabr” romanı bir daha göstərir ki, insanların real həyatda yaşadıkları, əslində, onların təhtəlşüurunda baş verən, psixoloji gərginlik fonunda meydana çıxan ikinci “mən”lərinin təzahürüdür. Suad və Nəcibin faciəvi sonunun da təməlinə yaşadıkları dərin psixoloji sarsıntılar dayanır. Bunun əsas səbəbi isə yaşadıkları cəmiyyətin amansız qanunlarıdır.

Üçüncü fəslin **“Dövrün ədəbi məktəb və cərəyanlarından kənar (“ara nəsil”) türk romanı”** adlı üçüncü paraqrafında qeyd olunur ki, Türkiyə ədəbiyyatşünasları türk ədəbiyyatı tarixinin XIX əsrin II yarısından başlayan yeniləşmə dövrünün “İkinci Tənzimat” ilə “Sərvəti-fünun” dövrləri arasındakı 1884-1896-cı illəri (bəzi mənbələrdə başlanğıc tarixi irəli çəkilərək 70-ci illərin sonu göstərilir) əhatə edən ədəbi mərhələyə “ara nəsil ədəbiyyatı” adını verirlər. Həmmüasirlərinin təmsil olunduğu ədəbi-ideoloji cərəyanlara qoşulmayan iyirmidən artıq yazıçı və şair, xüsusən görkəmli nasir və türk satirik romanın banilərindən olan Hüseyn Rəhmi Gürpınar və dövrün ən məşhur yazıçı-publisisti Əhməd Rasim kimi sənətkarlar öz yardımlıqları ilə sanki iki ədəbi-ideoloji məktəb və cərəyan arasında bir növ körpü rolunu oynamışlar. Təəssüf ki, sözügedən ədiblərin yaradıcılığının XIX əsrdə türk romanının təşəkkülü prosesindəki yeri və rolu müstəvisində az öyrənilmiş, digər roman yazıçılarının həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi ilə müqayisədə nisbətən arxa planda qalmışdır. Əlbəttə, bunun bir səbəbi ara nəslə mənsub şair və yazıçıların dövrün ədəbi prosesinin mahiyyətini təşkil edən ədəbi

cəريانlara qoşulmaması idisə, digər səbəbi onların özlərinin də təşəbbüs göstərib, öz ədəbi kredolarına uyğun müstəqil qrup və ortaq bir mətbu orqan ətrafında toplaşa bilməmələridir.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş başlıca elmi-nəzəri fikirlər ümumiləşdirilmiş, aşağıdakı yekun qənaətlər ifadə edilmişdir:

1. Türk ədəbiyyatşünaslarının “qərbyönümlü modern düzyazı” termini ilə də ifadə etdikləri yeni tipli nəsrin, eləcə də bu epik növün aparıcı janrları olan hekayə, povest və romanın Türkiyədə ortaya çıxışı və tarixi inkişaf yolunun başlanğıcı XIX əsrin II yarısıdır. XIII-XVIII əsrlər türk divan ədəbiyyatında bugünkü mənada roman janrı olmasa da, dövrün mənsur epik əsərləri və mənzum məsnəviləri müasir romanların bədii həzz vermə, estetik zövq aşılama, oxucusunu əyləndirmə, maarifləndirmə kimi başlıca vəzifələrini şərq estetikası və poetikası çərçivəsində yerinə yetirmişdir.

2. Klassik türk ədəbiyyatının öz məxsusi nəsr janrları (az sayda bədii nəsr, vaqianamə-tarix, səyahətnamə, səfərətnamə, bədii risalə, memuar, məktub) mövcud olmuşdur və bu qəbildən olan bəzi əsərlərin analogiyalarının Qərb ədəbiyyatında olmaması türk divan ədəbiyyatında nəsrin yoxluğu fikri üçün əsas ola bilməz. XIX əsrdə qələmə alınan ilk romanlarda klassik dövr nəsr ənənələrinin, dastan, məsnəvi və xalq hekayələrinin, folklor təhkiyə üslublarının, dini-dünyəvi mövzu və qəhrəmanların təsiri və izləri, yazıçıların klassik ədəbi ənənələrə və mövzulara, folklor motivlərinə və təhkiyəsinə vaxtaşırı müraciəti müşahidə olunur. Doğrudur, klassik nəsr əsərləri müasir mənada ictimai gerçəkliyə, bədii-estetik ideya məzmununa, hadisələrin məntiqi ardıcılıqlı kompozisiyasına, ədəbi qəhrəmanların süjet boyunca dinamik inkişafına malik deyildi. Lakin türk divan nəsrinin nümunələri bütövlükdə XIX əsrin II yarısında təşəkkül tapan yeni tipli türk nəsrinin, o cümlədən Avropa ədəbiyyatının qüvvətli təsiri ilə meydana gələn roman janrının formalaşmasında, nəsr dilinin və təhkiyə üslubunun sadələşdirilməsində iştirak edən və sonrakı inkişafına təkan verən ənənəvi ədəbi-bədii qaynaqlar hesab edilməlidir.

3. Türk romanının təşəkkülündə və inkişafının başlanğıc dövrü hesab etdiyimiz özünüifadə mərhələsində (XIX əsrin 50-70-ci illəri)

Qərbi Avropanın Fenelon, Defo, Molyer, Russo, Volter, Şatobrian, Şiller, Hüqo, Düma-ata, Düma-oğul, Lafonten, Svift və s. kimi görkəmli sənətkarlarının nəsr əsərlərinin, pyeslərinin, xüsusən romanlarının ("Telemak", "Hikâye-i Mağdûrin" ("Səfillər"), "Qraf Monte-Kristo", "Robinzon Kruzo", "Kamelyalı qadın", "Qulliverin səyahatnaməsi" və s.) türk dilinə əvvəllər pərakəndə və qeyri-peşəkar, daha sonra məqsədyönlü və professional tərcüməsi mühüm rol oynamışdır. Dövrün yazıçıları bu romanlardan mövzü, süjet və kompozisiya baxımından bəhrələnmişlər. Onların bir qismi çox qısa bir zaman dilimində Qərb romanlarını təqlid yolu ilə əsərlər (məsələn, Ə.Midhədin "Hasan mollah" romanı A.Dümanın "Qraf Monte Kristo", yenə onun "Don Kixot Türkiyədə" romanı Servantesin "Don Kixot", "Əcaibi-ələm" romanı Jül Vernin səyahət əsərlərinin mövzu, süjet və kompozisiya etibarilə təqlidi olsa da, hadisələrin keçdiyi məkanların təsvirləri, personajların danışıq və davranışları, romanların təhkiyə üslubu türk xalq və məddah hekayələrinin milli koloritini daşıyır) meydana gətirmişdir.

4.Türk romanının inkişaf edib təşəkkül tapmasının özünütdədiq mərhələsi olan XIX əsrin 80-90-cı illərində "Tənzimat" və "Sərvəti-fünun" ədəbi məktəblərinin Recaizadə Mahmud Əkrəm, Nəbizadə Nazim, Xalid Ziya, Məhmət Rauf kimi tanınmış nümayəndələri, həmçinin bu məktəblərə qoşulmayan Hüseyn Rəhmi Gürpınar və Əhməd Rasim kimi görkəmli "ara nəsil" sənətkarları türk ədəbiyyatının "Araba sevdası", "Zəhra", "Qarabibik", "Mavi və siyah", "Qadağan eşq", "Sentyabr", "Qəşəng-Ayna", "Mürəbbiyyə", "Afifə", "Gözəl Eleni" kimi ilk möhtəşəm romanlarını nəşr etdirdilər.

Tədqiqata cəlb edilən dövrdə türk romanının inkişaf edib təşəkkül tapmasında xarici dil bilən, Fransa, İngiltərə kimi inkişaf etmiş Avropa dövlətlərində təhsil alan, uzun müddət bu ölkələrdə yaşayıb onların ədəbi-mədəni mühitini yaxından izləyən yazıçı, şair, dramaturq, jurnalist və dövlət xadimi ziyalıların (Rıfat Bəy, İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Ziya Paşa, Mustafa Fzail Paşa, Əli Suavi, Rəşad Bəy, Nuri Bəy, Əbdülhəq Hamid və s.) böyük xidmətləri olmuşdur.

5. XIX əsrin II yarısında nəşr edilmiş əsərlərdən hansının türk ədəbiyyatında ilk roman olması məsələsi ilə əlaqədar nəşr tarixləri,



roman janrının tələblərinə cavab verib-verməməsi, əsərin dil və üslub xüsusiyyətləri, hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlar və obrazların milli adət-ənənələri və s. kimi ciddi janr müəyyənedici amillər araşdırıldıqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, yeni tipli ilk türk romanları bəzi ədəbiyyatşünasların iddia etdikləri kimi, erməni və yunan əlifbaları ilə türk dilində nəşr edilmiş Vartan Paşanın “Akabi hekayəsi” və Evangelios Misailidisin “Tamaşayidünya və cəfakarü-cəfakeş” əsərləri deyildir.

Biz türk ədəbiyyatşünaslarının böyük əksəriyyətinin bu qənaətini bölüşürük ki, janrın tələblərinə tam cavab verməsə də, nəşr tarixi-xronoloji etibarilə ilk türk romanı Şəmsəddin Saminin "Taaşuki-Talat ve Fitnat" ("Tələt və Fitnətin eşqi") əsəridir. Sami Paşazadə Sezainin "Sərgüzəşt" əsəri isə janrın bədii-estetrik tələblərinə cavab verən ilk türk romandır. Romantizmin elementlərini daşımaqla birlikdə türk ədəbiyyatında ilk realist ("hakikuyun") roman Namiq Kamalın "İntibah" əsəridir.

6.XIX əsrin II yarısında türk ədəbiyyatında bütövlükdə roman janrının inkişaf edib təşəkkül tapması ilə yanaşı, həm də türk romanının sonradan geniş yayılacaq növlərinin ilk nümunələri yaranmışdır. Bu dövrdə macərə, dedektiv və fantastik romanların ilk nümunələri Əhməd Midhəd Əfəndinin qələmindən çıxmışdır ("Hasan məllah" ("Gəmiçi Həsən"), "Hüseyn fəllah" ("Kəndçi Hüseyn"), "Dünyaya ikinci gəliş", "Əcaibi-ələm", "Əhməd Mətin və Şirzad", "Çengi"). Türk ədəbiyyatşünaslığında dövrün bu qəbildən olan romanlarına "gerçəkçi xalqçı" (realist-populyar) əsərlər də deyilir.

Türk nəsrinin ilk tənqidi realist romanları Rəcəizadə Mahmud Əkrəmin "Araba sevdası" və Nəbizadə Nazimin "Zəhra" əsərləridir.

Dövrün Qərb roman texnikasının bütün tələblərinə cavab verən və psixoloji motivlərlə zəngin ilk möhtəşəm realist romanı Xalid Ziya Uşaqılığilin "Eşqi-Memnu" ("Qadağan məhəbbət") əsəridir.

Türk nəsrində kənd və kəndli mövzusunun ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirən Nəbizadə Nazim və onun "Qarabibik" romanıdır.

Türk ədəbiyyatının ilk tarixi romanları Namiq Kamalın "Cəzmi" və Əhməd Midhəd Əfəndinin "Yeniçərilər" əsərləridir.

Türk ədəbiyyatında ilk satirik romanların müəllifi Hüseyn Rəhmi Gürpınar və onun “Şıpsəvdi” (“Fərasətli aşiq”) romanıdır.

Türk ədəbiyyatında ilk psixoloji roman Məhmət Raufun “Eylül” (“Sentyabr”) əsəridir.

7.XIX əsr türk ədəbiyyatında Zəfər xanım, Münirə xanım, Hasibə Maidə, Trabzonlu Fitnət, Nigar xanım, Məqbulə Ləman, Selma Rıza, Əminə Səmiyə kimi 10-dan artıq tanınmış qadın sənətkar yazıb-yaratmışdır. Xanım olduqları üçün cəmiyyətdə qarşılaşdıqları böyük çətinliklərə rəğmən, öz xalqına əsərləri ilə xidmət edərək illərdən olmağı bacaran qadın nasirlərdən ən məşhuru 15-dən artıq kitabın, o cümlədən 5 romanın müəllifi Fatma Aliyə Topuzdur. Görkəmli türk tarixçisi və dövlət adamı Cevdet Paşanın ailəsində yetişən Fatma Aliyə xanım ilk dəfə olaraq öz romanlarında qadının cəmiyyətdəki roluna diqqəti çəkmişdir. O, əsərlərində qadın gözü ilə məhəbbət, görücülük üsulu, yaxud tanıyıb sevərək ailə qurmaq, işləyən və maddiyyat baxımından kişidən asılı olmayan qadınlar kimi mövzuları ilk dəfə roman mövzusunda çevirən Türkiyənin feminist nasir qadınlardan biridir.

8. XIX əsrin ortalarında meydana çıxan və yüksək sürətlə inkişaf edən türk dövrü mətbuatı və publisistikası türk nəsrinin, xüsusən romanın “osmanlılaşmış” ədəbi dilin qəlizliyindən xilasında, sadələşdirilməsi və xalq dili üslubunda təşəkkül tapması prosesində yaxından iştirak etmişdir. Qərb ədəbiyyatından tərcümə edilən romanlar türk romanının təşəkkülünə münbit şərait hazırladığı kimi, tərcümə sənətinin özü də xeyli inkişaf etmiş, xalq dilinin incəliklərini özündə həkk etdirən türk nəsr dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

XIX əsrin II yarısının sənətkarlarının roman yaradıcılığı sonrakı yüzilliyin ilk onilliklərində ədəbiyyata gələn Ömər Seyfəddin, Xalidə Ədib Adıvar, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Rəfiq Xalid Karay, Rəşad Nuri Güntəkin kimi görkəmli nasirlərin ədəbi fəaliyyətinə və nəsr yaradıcılığına əlverişli zəmin hazırlamışdır.

**Dissertasiyanın əsas müddəaları çap olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.**

1. Çocuk ve gençlik edebiyatında yerli ve yabancı eserlerde milli-manevi değerlerin konu edilmesi // II Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu,- İstanbul: 22 Oktyabr, 2015, s.393-397.

2. Türk ədəbiyyatında roman janrının ilkin təşəkkül prosesi//Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransı,- Bakı: 2016,s.138-140.

3. Qərbmeylli türk nəsrinə haqqında//AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, “Şərq filologiyası məsələləri”(məqalələr toplusu), IX buraxılış- 2016, s.387-403.

4. Azərbaycan və Türkiyə romanlarında ortaq multikultural dəyərlər //Türkoloji elmi- mədəni hərəkatda ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar mövzusunda beynəlxalq konfrans, Bakı: 2016,s.427-430.

5. Klassik türk nəsrinin spesifik xüsusiyyətləri//AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, “Şərq filologiyası məsələləri”(məqalələr toplusu), X buraxılış. 2017, s. 427-438.

6. İlk türk romanlarının dil və üslub məsələləri //Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası mövzusunda beynəlxalq konfrans, Bakı: 2017,s.433-436.

7. N. Kamalın “Cəzmi” romanında Şərq tarixinin bədii inikası. BDU Şərqsünaslıq fakültəsinin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika konfransı// Bakı: 2018,s.431-435

8. Türk ədəbiyyatı yeni janrın astanasında// II International scientific conference of Young Researchers.BEU, Bakı: 2018,s.1341-1344.

9. İki qlobal ədəbi dövrün qovşağında Mühəyyəlat// Mədəniyyətlərarası dialoqda bədii ədəbiyyatın rolu mövzusunda beynəlxalq konfrans, Sumqayıt: 2018,s. 24-26.

10. Türkiyə romanında qadın imzası//AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu “Şərq araşdırmaları” jurnalı, 2019,s.112-120.

11. “Eşq-i məmnü” romanında müqəssir mühit// “Şərq filologiyası məsələləri” jurnalı, XI buraxılış. 2019, s. 399-414.
12. Roman janrı türk şərqşünaslığının aktual problemi kimi// Şərqşünaslığın aktual problemləri mövzusunda respublika elmi konfransı, Bakı: 2019, s.159-161.
13. The gender problem and the woman factor in the Turkish novel// European Academic International Mutidisciplinary Research Journal, Bucharest: 2020, p.1309-1318.
14. Особенности художественного стиля романов Гусейна Рахми Гюрпынара// Humanities Science Current Issues Interuniversity Collection of Drohobych İvan Franko State Pedagogical University Young Scientists Research Papers, Drohobych: 2021, c.111-117.
15. Türk nəsrində roman janrının ilkin təşəkkül mərhələləri//AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu “Şərq araşdırmaları” jurnalı, 2021. III buraxılış, 56-61.
16. Əhməd Rasim yaradıcılığında ara nəsill ədəbiyyatının poetik inikasları//AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu “Filologiyası məsələləri” jurnalı, 2021, s.338-346.
17. The first turkish woman novel writer// International İğdir Conference on Social Science.İğdir, Türkiyə: 2021, s.196.





Dissertasiyanın müdafiəsi 28 iyun 2022-ci il tarixində saat 14<sup>00</sup>- da AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18- Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək .

Ünvan : AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Akt zalı .

Dissertasiya ilə AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür .

Dissertasiya va avtoreferatın elektron versiyaları AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir .

Avtoreferat \_26 may\_ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir

Çapa imzalanıb: 23.05.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 42597

Tiraj: 100